

Anmeldelser.

**Hans H. Fussing: Stiernholm Len 1603-1661. Studier i Kron-
godsets Forvaltning. With an English Summary.
(Det kongelige danske Videnskabernes Selskab. Historisk-
filologiske Skrifter, bind III, nr. 1. København 1951, 312 s.).**

Det har været dr. Fussings maal i denne store afhandling at vise, hvad de bevarede lensregnskaber og deres bilag — jordebøger, kvitteringer for udgifter, tingsvidner om oldensætning og aarsager til ikke-ydelse af landgilde, ekstraskattemandtal m. m. — kan oplyse om lensindtægternes herkomst og omfang, de paa lenet afholdte udgifter, lensmandens virksomhed som godsadministrator og som leder af den lokale forvaltning og retspleje, bøndernes og andre samfundssklasses forhold og levekaar, skatter og priser o. a. i det sidste halve hundredeaar før enevældens indførelse i Danmark. En gennemgang af samtlige bevarede danske lensregnskaber vil, naar alle de nævnte forhold skal undersøges, naturligvis være en jätteopgave. F. har derfor holdt sig til et enkelt len, som har en nogenlunde repræsentativ karakter for en større lensgruppe. Stiernholm (til 1617: Bygholm) len omfattede 3 herreder, var i næsten hele perioden 1603—61 forlenet — som len paa genant — paa omtrent samme vilkaar, frembyder for dette tidsrum ikke for store huller i materialet — det er dog et føleligt savn, at der fattes tingbøger for hele perioden og jordebøger for 1644—60 —, led ikke af sandflugt, besad ikke større skovarealer og belastedes sjældent med ophold af kongen eller andre fornemme gæster. Ganske vist laa dets frugtbarhed over gennemsnittet. Og det hørte til de len, som led mest under tidens krige.

Naturligvis skal man, hvad F. ikke er blind for, være varsom med at slutte fra de vundne resultater til ensartede forhold i andre jævnstore, større eller mindre len i og udenfor Jylland. Men skildringen af Stiernholm len i »adelsvælden«s sidste aartier, gennemført af en trænet historiker, har dog en betydning, som ræk-

ker ud over det lokalhistoriske. Det er en ret beskedent vurdering af værket, F. selv giver, naar han i slutkapitlet »Nogle resultater« skriver: »Det vil i al fald have en vis værdi for kommende undersøgelser av andre len, som vil være nødvendige for at få et helt billede av krongodsets drift og lokaladministrationen, idet andre gennem de fremdragne hovedtræk kan blive opmærksom på problemer, som det vil være frugtbart at undersøge, hvadenten andre len viser de samme træk, eller forholdene på dem har formet sig anderledes« (s. 155). Han behandler en række spørgsmaal af almen interesse for dansk samfunds- og forvaltningshistorie i den givne periode og forsøger, ofte med skarpsind og kritisk blik for vanskelighederne, en løsning. Naar resultaterne ikke paa ethvert punkt er fuldt overbevisende, skyldes det i nogen grad, at sammenligninger med andre len kun i ringe udstrækning er foretaget (men lad det med det samme være sagt, at et mere omfattende komparativt studium af denne art mægtigt vilde have øget arbejdsbyrden), men dog ogsaa, at tidens almindelige danske historie i noget større omfang burde være studeret som baggrund, og endelig visse metodiske mangler.

Hovedgrundlaget for skildringen er de paa lenets regnskaber og andre arkivalier byggede 4 bilag, især de 3 første: A—C. De som bilag D (s. 295—98) meddelte, af materialet uddragne priser omfatter for salgspriser og arbejdslønnings vedkommende kun faa aar eller varer, og heller ikke de mere fyldigt forekommende indkøbspriser tillader sikre slutninger om prisudviklingen. Det samme gælder de i teksten anførte afløsningssummer for landgildspecies (s. 50 ff.) og oldensvin (s. 28 ff.), selvom der for visse varer spores en stigning, især i 1630erne og 1640erne.

Bilag A (s. 159—74) giver sammenfattende regnskaber over lenets indtægts- og udgiftsposter for de aar (de fleste), fra hvilke regnskaber er bevaret. Beløbene er omregnet til td. htk., dvs. td. byg, der med rette betegnes som den eneste enhed, hvortil der i alle aar kan omregnes, skont bygprisen ikke giver noget fuldstændigt udtryk for prisniveauet. Som udgifter til »rigsformaal« betegnes de beløb, som anvendtes til støtte af Horsens hospital og »militærvæsen« samt i anledning af kongens eller kongelige gæsters ophold og slagtninger, foretaget i lenet for at skaffe saltmad til statshusholdningens forbrug. F. er dog klar over, at ogsaa lensmandens genant og andre udgifter indbefatter, hvad der kan kaldes »rigsformaal«, f. ex. lensmandens pligt til at stille 6 geruste heste, men det er svært med sikkerhed at bestemme, hvor meget denne pligt har kostet ham aarligt. Med det forbehold, at en klar linie ikke lader sig drage mellem rigets og lenets udgifter, synes

den valgte regnskabsopstilling forsvarlig og muliggør en oversigt over lenets finansielle forhold fra aar til aar.

Af stor værdi er ogsaa de i bilag B (s. 175—213) givne oplysninger om de i lenet opkrævede skatter af forskellig art, skatteydernes stilling og antal, tallet af fritagne, skattesats og skattebeløb m. m. I flere tilfælde mangler desværre de til rentekammeret indsendte skatteregistre, saaledes at enekilden er de summariske kvitteringer, som sjælden oplyser antallet af fritagne. Om 8 i hele riget opkrævede skatter og kontributioner fra tidsrummet 1625—56 har F. ingen oplysninger kunnet finde i lenets arkiv. Han formoder, at i alt fald de fleste af dem ikke har kunnet ydes, eller at der er givet lenet fritagelse, men anfører ogsaa den mulighed, at bilag kan være forsvundne (s. 72). Denne mulighed er unægteligt nærliggende, og rigtigst vilde det i alle tilfælde have været i bilag B.s liste at opføre de paagældende skattebreve under deres aar og datum med henvisning til bind og sidetal i Sechers »Corpus«. Tilsvarende henvisninger vilde ogsaa have været paa deres plads ved de skatter, som vides at være opkrævet, og, naar en skat — hvad der kan ske — ikke nævnes hos Secher, korte referater af de paagældende skattebreve og deres datering. En anden mangel fremgaar af F.s oplysning til den til ^{11/11} 1629 udskrevne pengeskat: »Som bilag ligger dels adelsfogedernes registre, der er meget oplysende bl. a. om antallet av ødegårde, udsædens størrelse, eftergivelse av landgilde etc., dels tingsvidner om kronens nedsættelser etc.» (s. 184). Aarsagen til, at der her forekommer registre fra adelsfogederne, er den, at adelen 1629—34 fik tilladelse til selv at lade ligne skatten paa sine bønder. Da de forskellige kategorier af adelens tjenere i øvrigt kun findes oplyst ved pengeskatten af 1633 (s. 186), og da adelsbønderne udgjorde flertallet af lenets bønder og — med undtagelse af ugedagstjenerne — figurerer, sammenlagt med kronens fæstebønder og de jordegne bønder, i skattemandtallene for samtlige aar udenfor det omtalte femaar, er det en afgjort fejl, at der ikke er givet udtømmende oplysninger om adelsfogedregistrene for 1629 og tillige om de skattelister fra adelsgodser, som omtales ved pengeskatterne af 1632 og 1633 (s. 186). Som det senere skal vises, fandt der netop 1626—33 paa adelsgodserne ændringer sted i bøndernes stilling, som afgørende paavirkede hele lenets skatteydelse. Dr. F. har øjensynlig i for høj grad stirret sig blind paa sin bogs undertitel: »Studier i *krongodsets* forvaltning«. Hvor talen er om lenets skatteforhold, er det — som ved retsplejen — umuligt at gaa uden om adelsgodset, hvis billedet af lensmandens virksom-

hed og alle de forhold, som paavirker samtlige kronens indtægter af lenet, skal blive fuldstændigt.

Om kronens fæstere og husmænd og om de jordegne bønder faar vi en række oplysninger i det omfattende bilag C («Jordebog», s. 214—94), bygget paa alle de bevarede jordebøger over lenets krongods fra 1605 til 1646 og paa stedsmaalsregistret. Med efterhængte lister over lenets kongetiender og præstegæsteri gives der her herred for herred og sogn for sogn besked om de nævnte bondekategoriers og om kirketjenernes gaardes, bols og huses hartkornsstørrelse (udregnet efter Arent Berntsens tabeller), landgildepersiller, midlertidige landgildeændringer og -fritagelser, ødegaarde, udsæden 1625, stedsmaalets og husbondholdets størrelse, jordegnes og fæsteres navne og besiddelses- og fæstetid, fæstemaade, begaaede forseelser o. a. Saa vidt muligt følges jordebørgernes rækkefølge for brugene, saaledes at de forskellige kategorier af bønder og brug opføres mellem hinanden. For lokal- og personalhistorikere vil denne «jordebog» være en rig kilde at øse af. For læseren af dr. F.s bog serverer den hovedparten af det materiale, paa hvis bearbejdelse ud fra en række synspunkter han har bygget sine afsnit om bøndernes forhold til kronen som godsejer, og derved mulighed for kontrol. Men denne kontrol var unægteligt blevet lettet, hvis brugene var opført efter besiddelsesformer (jordegen, fæster osv.) og størrelse i hartkorn i stedet for efter topografiske hensyn.

Blandt de udvundne resultater bør nævnes, at brugenes landgildeydelse kun i meget faa tilfælde øgedes, i en del flere tilfælde varigt nedsattes, og at der fandt betydelige tidsbegrænsede nedsættelser sted paa grund af misvæxt, krigsødelæggelser og ildebrand, at tallet paa ødegaarde kun i faa aar som følge af krig eller misvæxt steg til 3—4 $\frac{0}{0}$ af det samlede hartkornstal og i de fleste aar laa langt under 1 $\frac{0}{0}$, samt at det i almindelighed — trods mangelen paa arbejdskraft — ikke var svært at finde fæstere til en gaard. Et betydeligt antal gaardskifter fandt sted ved opladelse til sønner og ved, at søn stedte afdød faders gaard. Landgilderestancer optræder saa godt som aldrig. Hoveriets omfang kan ikke sikkert bestemmes hverken for de ikke mange ugedagstjeneres eller for andre fæsteres eller de jordegnes vedkommende. Den slutning, hvorved F. naar til ca. 36 gangdage pr. fæsterhelgaard i 1619, tillægger han selv med god grund liden værdi (s. 46), og det maa bero paa en forglemmelse af hans tidligere sunde skepsis, naar han siden (s. 156) siger, at hoveri af dette omfang «vistnok» var norm for helgaarde.

Mens landgilden i det hele laa fast, finder F., at stedsmaalet, som fra 1624 udelukkende ydedes i penge, varierede stærkt pr. td. htk., og søger ved nogle tabeller (s. 33—38) at udrede aarsagerne hertil. Krigene (dog mindst Torstenssonkrigen) ledsagedes af en stærk nedgang i stedsmaalet, og det samme gælder misvæksten i 1650. Noget fast forhold mellem stedsmaalets størrelse pr. td. htk. og kornpriser og skatter i indfæstningsaaret eller det nærmest foregaaende aar kan F. imidlertid ikke finde. Han slutter, at de afgørende faktorer har været gaardens tilstand, den enkelte fæsters betalingsevne og de fæstesøgendes »iver og antal« (s. 36). Sikkert har flere faktorer gjort sig gældende, men fæsterens betalingsevne kan dog normalt ikke have været uafhængig af kornpriser og skatter, og F. maa da ogsaa for visse aars vedkommende indrømme tilstedeværelsen af en korrelation. Det er vel ikke udelukket, at denne for bygprisernes vedkommende vilde træde stærkere frem, hvis jyske priser kunde indsættes i stedet for den af F. benyttede sjællandske kapitelstaxt. At kornpriserne i Jylland ikke helt, som han gaar ud fra, fulgte de samme svingninger som denne, synes nogle af de kornpriser, han selv har uddraget af sit materiale, at vise (s. 295).

Af jordegne brug var der 1604 i lenet 70, hvoraf i den behandlede periode 6 synes erhvervet af kronen (s. 20f.). At en jordegne blev fæster (ugedagstjener) under en adelig hovedgaard, omtales kun i ét tilfælde (1642) (s. 80). I øvrigt rejser de skiftende tal for jordegne bønder og hele og halve jordegne ugedagsbønder i skattemandtallene (bil. B) forskellige spørgsmaal, som havde fortjent en drøftelse — ved siden af udlæg af jordegne gaarde til underhold af befalingsmænd (s. 108) og de fritagelser, der ydedes jordegne gaarde, som tilhørte herredsfogeder o. a. (s. 61ff.). En saadan drøftelse vilde dog her føre for vidt. Naar F. hælder til den opfattelse, at det mere var ønsket om at skabe ensartethed i bondernes stilling og gøre sig til fuld herre over alt det gods, hvortil den havde herlighedsret, end økonomisk fordel, som dikterede kronens erhvervelse af selvejergods (s. 21f., jvf. s. 42—44), samtidig med, at han formoder, at en jordegne slægts modstand mod at give en arvegaard af hænde kan være bestemt af emotionelle hensyn, bør det dog betones, at det af ham tilvejebragte materiale ikke er egnet til at modbevise, at det, naar skattetrykket ikke blev alt for haardt, ogsaa økonomisk har været en fordel at sidde paa en jordegne gaard.

I sit kap. IV (s. 42—44) undersøger dr. F. forholdet mellem udsæd og landgilde paa grundlag af de angivelser om udsæden for 61 fæstere og kirketjenere og 8 jordegne bønder, som 1625

indsendtes fra Stiernholm i følge kongelig ordre til de jyske lensmænd af $\frac{3}{8}$ 1624. Resultatet bliver, naar landgilden sættes som procent af udsæden, en variationsrække fra 5 til 176 $\frac{0}{100}$ (6 gaarde under 33 $\frac{0}{100}$, 18 mellem 40 og 60 $\frac{0}{100}$, 18 mellem 60 og 70 $\frac{0}{100}$, 19 over 70 $\frac{0}{100}$, 8 over 100 $\frac{0}{100}$) for fæsternes og kirketjenernes vedkommende. Stikprøver fra et par herreder i Koldinghus len giver lignende store svingninger (28—124 $\frac{0}{100}$, 24—184 $\frac{0}{100}$). En del af forklaringen søger F. i, at gæsteri og muligvis ogsaa gammel hoveriafløsning i visse tilfælde kan være indregnet i landgilden, men betoner dog med rette, at hele forklaringen ikke kan ligge her. »Andre faktorer, der nu ikke kan oplyses, må have haft indflydelse« (s. 44). F. burde her have fordybet sig i den historiske baggrund for den nævnte kgl. ordre. Som bekendt søgte Christian IV. i 1624 at faa ægt og arbejde i en række len afløst med arbejdspenge (1 rdl. specie pr. pund htk. landgilde, 1 rdl. pr. gadehusmand), saaledes at ladegaardshoveriet alene ydedes af et vist antal af de gaarde og huse, som laa ladegaarden nærmest (miss. $\frac{28}{4}$ 1624, Secher IV, 153), for Stiernholm len af 120 bøndergaarde og 24 gadehuse (Kauc. Brevb. 1624 $\frac{28}{4}$ (s. 123f.)). Rigsraadet rejste imidlertid modstand mod denne ordning som for byrdefuld for bønderne, baade for dem, der ydede den paabudte afløsning, og dem, som nu blev ene om ladegaardsarbejdet, og anmodede kongen om, hvis han ikke vilde ophæve paabudet, da at forordne, at »de gaarde, som allerede højt skyldet ere og forarmede og saa godt som ingen arbejde tilforn gjort haver, maatte noget forlindres«, at gadehusmændene forskaanedes for den paabudte rigsdaler, og at de og bønderne ikke gav mere end fjerdedelen af deres »rette landgilde« i afløsning, »anseendes at særdeles udi Jylland og Skaane fast umuligt er, at de det kunde udgive« (Erslev: Aktstykker etc. I, 424: rigsraadets betænkning af $\frac{3}{8}$ 1624). Kongen tog indvendingerne saa vidt til følge, at han samme dag i et missive til nogle adelige kommissærer overdrog dem sammen med lensmændene at revidere ansættelsen til arbejdspenge, saaledes at gaarde med meget høj landgilde ansattes til mindre arbejdspenge, andre til højere, men at kongen, saa vidt muligt, ikke led noget afbræk i arbejdspengenes samlede beløb (Secher IV, 167ff.). Dr. F. omtaler i sit kap. V. om hoveriet det kgl. missive til lensmændene af $\frac{28}{4}$ 1624, men finder intet vidnesbyrd om, at den paabudte ordning er gennemført i Stiernholm len (s. 45f.). Der synes imidlertid ikke at kunne være tvivl om, at ordren af $\frac{3}{8}$ 1624 om udsædsangivelser — af samme dato som raadets betænkning og missivet til de adelige kommissærer — maa være udstedt for at faa brugenes afgiftsevne oplyst til brug ved den anordnede revi-

sion af ansættelsen til arbejdspenge. I betragtning af den modstand, som denne ansættelse vakte hos raadet med lensmænd og bønder bag sig, synes man med sikkerhed at kunne gaa ud fra, at de opgivne udsædsmængder er sat overmaade lavt, altsaa repræsenterer et absolut minimum. Vi møder samtidig baade i raadsbetænkningen og i kongebrevet af $\frac{3}{8}$ en kategori af bønder med høj landgilde og ringe arbejdspligt og i kongebrevet af $\frac{21}{4}$ en kategori af bønder og husmænd, boende i ladegaardenes nærhed, som kongen vil have overdraget alt ladegaardshoveriet, og som aabenbart tidligere har været vant til at udføre broderparten af det mod til gengæld at yde mindre landgilde. Gaardenes beliggenhed i forhold til ladegaarden er aabenbart et moment, som har spillet en rolle for forholdet mellem udsæd og landgilde og mellem omfanget af landgilde og hoveri, og den »omfattende undersøgelse af forholdene på de andre jyske len i 1625«, som F. anser for nødvendig for at løse spørgsmaalet om landgildens forhold til udsæden (s. 44, n. 1), bør derfor inddrage det nævnte beliggenhedsmoment.¹⁾

Det kan tilføjes, at naar et kongebrev af $\frac{21}{5}$ 1625 i anledning af klager fra Stiernholms bønder befalede lensmand Oluf Parsberg snarest at erklære sig om klagerne og foreløbig ikke besvære bønderne med nyt arbejde, men afskaffe, hvad der maatte være paalagt ud over det sædvanlige (Kanc. Brevb.), saa skylder F. beviset for, at Parsberg har gjort andet end at søge at efterleve kongebrevet af $\frac{3}{8}$ 1624, og at vi her har et vidnesbyrd om, at kongen støtter bønderne mod en brutal lensmand (s. 49). Ordren af 1625 er vel snarest at opfatte som en yderligere kongelig retræte i den et aar før indledede arbejdspengeaktion.

Et træk, som belyses ved en række eksempler, er den voxende overgang til pengeøkonomi. Dr. F. formoder, at bønderne kan have haft en fordel ved, at afløsningssummerne for en række species fastsattes for en længere aarrække (s. 52), men vort kendskab til prisbevægelserne for de fleste af de nævnte species er for mangelfuldt til, at sikre slutninger kan drages. I visse tilfælde forlangte rentekammerrevisionen en højere prisberegning end den af lensmanden fastsatte eller godkendte, baade i tilfælde af afløsning, salg og indkøb til lensmandens husholdning. F. har uden tvivl ret i, at lensmanden søgte at sikre sig varer til eget forbrug til en lav pris; at han tillige »ville værge sine bønder mod at betale

¹⁾ F. kommer kun ind paa dette s. 45, hvor han oplyser, at fra 1635, da tallet af kronens ugedagshelgaarde gaar stærkt ned (fra 23 til 15), var alle Hatting og Eriknavr byers bønder ugedagstjenere. Hatting var den landsby, som laa nærmest hovedgaarden — ca. $4\frac{1}{2}$ km. borte, mens der til Eriknavr var 6—7 km.

mere end av arild i avløsning» (s. 149), er muligt, men var dog vel i regelen det sekundære motiv. Ogsaa han maa have været interesseret i, at lenets pengeindtægter steg. Meget interessant er paa-visningen af, at der fra lenet indtil 1625 de fleste aar solgtes ret betydelige mængder korn (1604 og 1605 ogsaa en del smør), mest til borgere i Horsens, men i enkelte tilfælde ogsaa til købmænd i Amsterdam, Flensborg og Rendsborg, men at efter 1626 hele det kornoverskud, der ikke gik til provianthuset eller hvor kronen ellers havde brug derfor, anvistes københavnske eller udenlandske købmænd, som var kronens kreditorer — et vidnesbyrd om den herskende finansnød, som tvang kronen til at opgive de fordele, den før havde haft af at optræde som kornsælger (s. 122—25), til skade ogsaa for den danske provinshandel. Her er jo sikkert tale om et gennemgaaende træk, hvor sammenligning med andre lensregnskaber i høj grad indiceres.

Betydningsfuld er ogsaa konstateringen af, at retsplejen var en »underskudsforretning«, idet sagesafslutningsindtægten ikke dækkede den afgang i indtægt, som herredsfogedernes fritagelse for landgilde, ægt, skat m. m. og andre med retshaandhævelsen forbundne udgifter voldte (s. 66). Der har jo nok været tale om forskellige »sportler«, som ikke figurerer i regnskabet, men hvor mange af dem, der gik i lensmandens lomme, er det naturligvis umuligt at sige noget om. I øvrigt lider den givne oversigt over retsplejen i lenet (kap. IX) under, at tingbøgerne mangler, saaledes at hovedkilden har været sagesafslutningsregistrene, som oftest intet oplyser om de forseelser, som er straffet med henrettelse eller anden legemsstraf, eller om de bøder, som ikke har kunnet inddrives (undtagen, hvor — især ved en række af de talrige lejermaalssager — kagstrygning traadte i stedet for bøde). Muligvis har dr. F. ret i at fortolke de meget faa bøder for tyveri i hans materiale som vidnesbyrd om, at de økonomiske forhold i lenet har været forholdsvis gode (s. 71). Det bør dog fremhæves, at de paa legemet straffede tyverier i almindelighed ikke kendes, og at F. konstaterer en tendens hos lensmanden og hans ridefoged til ikke at rejse sag, naar lovovertræderen skønnedes intet at kunne bøde. Ogsaa her er en sammenligning med andre len nødvendig.

Talrige iagttagelser og resultater af betydelig interesse rummer det kapitel, som dr. F. har bygget paa de i bil. B meddelte oplysninger om lenets skatter. Hans tabeller over skattesatser og indkomne skattebeløb viser, skønt ikke alle naturaliepriser kendes for hvert aar, at skatternes provenu tog af efter Kejser- og Torstenssonkrigene, uagtet satserne almindeligvis laa højere end i tiden før 1625 (s. 74f.). At tidsrummet mellem skattens forfalds-

og leveringstidspunkt 1643—55 de fleste aar var meget lang, fra 112 til 332 dage, mens et interval af over 100 dage tidligere kun forekommer i enkelte af krig eller misvæxt prægede aar (1613, 1630, 1635, 1637), opfattes med rette som et vidnesbyrd om bøndernes aftagende betalingsevne, selv om der kun kendes et enkelt vidnesbyrd om skatterestancer fra deres side (1639) (s. 76—78).

Et andet vidnesbyrd om forringede økonomiske kaar hos bønderne finder F. i den betydelige nedgang i karleholdet 1626—49, samtidig med at karle paa fuld løn — helaarskarle — som udgør flertallet indtil 1627, derefter kommer i mindretal i forhold til halvaarskarlene (se tabellerne s. 79—82). Han overser dog ikke, at ogsaa voxende mangel paa arbejdskraft, bl. a. som følge af mennesketab i Kejserkrigen, her kan have øvet indflydelse. Til støtte herfor kunde vistnok være anført, at karleholdet fra 1650 atter viser tydeligt stigende tendens indenfor begge grupper, saaledes at gennemsnittet for aarene 1650—56 ikke ligger væsentligt under det for 1620—26, uden at dette synes at kunne forklares af økonomiske aarsager. Er det følgerne af et nedsat fødselsoverskud i krigsaarene 1627—29 og de nærmeste aar derefter, som nu er ved at forsvinde? I øvrigt rejser de fra skattemandtallene hentede tal for hel- og halvaarskarle og deres svingninger flere spørgsmaal, som det er umuligt her at komme ind paa. Et enkelt bør dog berøres. Fra nov. 1625 til maj 1627 viser det samlede karlehold (helaarskarle omregnede til halvaarskarle) en nedgang fra 590 til 344, helaarskarlene en nedgang fra 245 til 122 (s. 79, 81, 184) — den største procentvise nedgang udenfor de aar, da krig i landet og dens mest direkte eftervirkninger gør sig gældende. De nævnte aar var gode høstaar (jvf. *Hist. Tidsskr.* 10. r. VI, 467), og selv om skatterne var ret høje, især 1626 (5 rdl.), var de ikke højere, end de i andre aar kunde bæres uden at øve større indflydelse paa karleholdet. Er hovedaarsagen til de mange karles forsvinden, at tusinder af danske bønderkarle i denne periode af kongen blev trukket ned til krigen i Tyskland? Og har det forhold, at en meget stor del af dem blev dernede som lig eller fanger (jvf. *Rockstroh: Udvikl. af den nationale Hær i Danmark I, 73*) sin andel i, at det samlede karleholds gennemsnit i Stiernholm len 1635—43 med ikke alt for store svingninger fra aar til aar var dalet til 450, samtidig med at helaarskarlene 1635 kun optræder i et antal af 151 for derpaa at vise dalende tendens til 1650? En nedgang af tilsvarende varighed medførte Torstenssonkrigen ikke. Men Kejserkrigens aar viser ganske vist ogsaa for vort len et andet fænomen, som kan have haft sine virkninger for karleholdets vedkom-

mende, nemlig den overordentlig store nedgang i skattepligtige hel- og halvfæstegaarde.

Dr. F. fremhæver med rette denne nedgang som hovedårsag til skatternes relativt mindre provenu trods de i sammenligning med aarene før Kejserkrigen oftest højere satser og trods inddragelsen af ny skatteydende klasser. Han har imidlertid ikke ret i, at aaret 1635 »betegner den store nedgang» i de skatteydende fæstegaardes tal, og at dette »formentlig hænger sammen med, at de ved Kejserkrigen svækkede bønder ikke har formået at bære den misvæxt, der indtraf i 1635», saaledes at krigene ikke synes »at have sat sig mærkbare spor udover en dog ret betydelig nedgang i de halves gårdes tal efter Kejserkrigen og en mindre efter Torstenssonkrigen» (s. 80).

Af betydning er her den rigtige fortolkning af de i bil. B meddelte skattemandtaller og dr. F.s paa grundlag af disse udarbejdede tabel over antallet af skattepligtige hele og halve fæstegaarde for de aar, hvor oplysninger haves, i perioden 1602—56 (s. 79).

Det er mærkeligt, at dr. F. har kunnet undgaa at se, hvad der ved studium af dette materiale strax springer i øjnene: at den store og afgørende nedgang falder mellem 1627 og 1633 for de hele skatteydende fæstegaarde (fra 456 til 346) og mellem 1626 og 1633 for de halve, inklusive bol og inderster (fra 378 til 243). Noget af nedgangen skyldes vel tidsbestemte skattefritagelser, saaledes at tallene for begge grupper i enkelte aar ligger over dem fra 1633, men springene opad er ikke store. For helgaardene naas højdepunktet 1635 med 359, derpaa svinger tallene 1636—41 mellem 336 og 352 og viser saa 1642—56 næsten kontinuerlig nedgang fra 331 til 311. Halvgaardene naar højdepunktet 1640 med 261; derpaa er der nedgang til 1646 (231), derpaa langsom opgang til 1656 (245).¹⁾ Ved siden af denne proces, hvorved en række fæstebrug varigt gled ud af skattemandtallene, betød det mindre, at der gaves tidsbegrænsede fritagelser, selvom disse i visse aar kunde være betydelige (materialet er her ikke fuldstændigt, men 1646—48 angives meget store fritagelser for de hele fæstegaarde), at nedsættelse fandt sted for kortere eller længere tid, at helgaarde reduceredes til halvgaarde²⁾, at enkelte jordegne gaarde ved over-

¹⁾ Naar dr. F. s. 79 for 1635 giver tallet 276 (skal være: 275) for skattepligtige halvgaarde, skyldes det, at han, modsat 1633, medregner 32 gadehuse.

²⁾ Herpaa nævnes i bil. B kun 8 eksempler: 1 i 1631 og 7 i 1642 (s. 185, 192), alle øjensynligt paa adelsgodset (jvf. s. 24).

gang i kronens eje fik skattefrihed for et vist aaremaal, og at andre udlagdes til befalingsmænd og derved blev skattefri.

Hovedaarsagen til den voldsomme nedgang i de skattepligtige hele fæstegaardes tal søger dr. F. deri, at gaardfæstere blev ugedagstjenere under herredernes hovedgaarde. Skønt han for hele perioden 1611—54 ikke finder mere end 54 tilfælde heraf for de hele og 9 for de halve gaardes vedkommende¹⁾ formoder han, at skattegaarde i ukendt omfang kan være gledet bort fra lenene paa denne maade i de aar, hvor mandtallenes oplysninger er ufuldstændige (s. 80). Dette er uden tvivl rigtigt.²⁾ Hvor følgesvanger den nævnte overgang var, kunde F. have faaet et indtryk af ved at sammenligne sine oplysninger om overgang til ugedagstjeneste under adelen med nedgangen i skattehelgaardenes tal i de aar, hvor skattemandtallene nogenlunde tillader en sammenligning, nemlig 1636—42 (jvf. s. 187—92, 79).

Det er uden bindende motivering, naar dr. F. fæstner sig ved 1635 som det for nedgangen i skattefæstegaardstallet afgørende aar. Landgildenedsættelserne var 1635 baade væsentlig færre og væsentlig mindre end 1630 (s. 53 og bil. C). Og selv om der i de nærmest følgende aar, især 1637, er nedgang i de skattepligtige hel- og halvgaardes antal, ligger tallet for halvgaarde allerede 1638, for helgaarde 1639 over tallene fra 1633 (s. 79). F. overser imidlertid et forhold, som han i anden sammenhæng — paavisningen af, at bønderne mod skattebrevens paalæg sjælden ses at være lagt i læg, »den rige hjælpe den fattige« (s. 83, jvf. s. 72f.) — en passant kommer ind paa, nemlig det, at adelen paa grundlag af forordningen af 19/9 1628 (Secher IV, 431; jvf. Albret Skeels forslag herom: Erslev II, 146) 1629—34 selv lignede sine bønder til skat. Bl. a. af denne aarsag er skattemandtallenes oplysninger om fritagelser og aarsager dertil i de nævnte aar meget ufuld-

¹⁾ Det ses ikke, at dr. F. i sin liste har optaget de to gaarde, som 1634 opføres som ny ugedagstjenere til Morten Pax til Bjerre (s. 186).

²⁾ Som eksempel paa svigtende oplysning i skattemandtallene kan nævnes, at de 12 helfæstegaarde, som i følge F. blev adelige ugedagstjenere 1611 (s. 80), først efter 1614 synes at have sat sig spor i væsentlig nedgang i de som skattepligtige opførte helgaardes tal. En del af nedgangen mellem 1614 og 1617 (fra 483 til 461) maa i øvrigt skyldes skattefritagelser for fæstere, som ydede militærtjeneste (jvf. s. 106). Efter indførelsen af lægdsordningen i 1621 steg tallet paa skattepligtige »fæstere« fra 451 i 1620 til 458 i 1622, 463 i 1623 (s. 79, 177—81). 1614 fandt paa krongodset for 1 gaard varig landgildenedsættelse sted, 1617 for 3, 1618 for 3, men F. oplyser ikke, om hvilke gaardkategorier det drejer sig (s. 24). Det er de eneste varige nedsættelser, som konstateres før 1631. Varige landgildenedsættelser fandt paa kronens gods 1636—61 sted for i alt 11 gaarde (s. 24). 1636 erhvervedes ved mageskifte 2 gaarde og 3 huse, 1646 2 gaarde og 1 hus (s. 23).

stændige, og F. har, som før anført, ikke søgt at bøde paa manglerne ved hjælp af de bevarede registre og lister fra adelsgodserne.

Maaske kan dog alligevel det af ham publicerede materiale yde nogen vejledning.

I det sidste kendte skattemandtal fra lenet (skatten leveret til Koldinghus juli-sept. 1627) før udstedelsen af fr. ¹⁹/₉ 1628 angives tallet af kronens og adelens »fæstere« (hele fæstegaarde) til 456 + 2 fritagne + 2 forarmede (s. 184). Der var for kronbøndernes vedkommende tale om betydelige landgildenedsættelser i 1630 og 1631 (857 og 499 td.), mens landgilden 1632 kun var reduceret relativt ubetydeligt (med 34 td.; jvf. s. 53, 54). Naar i de førstnævnte to haarde aar (da henholdsvis 33 og 15 td. htk. kan konstateres som øde; jvf. s. 56) kun en af kronens hele fæstegaarde i skattemandtallet for 1630 anføres som øde og derfor skattefri, og det samlede antal skatteydende »fæstere« under kronen ved skatteansættelser 1630—34 — de eneste aar, hvor kronens bønder er opført adskilt fra adelens — kun gaar ned fra de 120, som opføres i 1630 og 1631 (fritagelser og nedsættelser ikke fradraget) til de 116, som anføres (uden angivelse af fritagelser og nedsættelser) i 1632, 1633 og 1634 (s. 184—86), synes det en rimelig antagelse, at kronens skattepligtige helfæstegaarde i 1627 har være repræsenteret med samme tal som 1630—31, altsaa 120. F. fremhæver, hvor uvillig kronen var til at konstatere et faktisk tab og afskrive det (s. 56), og det synes efter Kejserkrigen især at have været nogle huse, som gennem længere tid laa øde (sst.). Er den fremsatte formodning rigtig, skulde de hele fæstegaarde paa adelens gods (fritagne og forarmede ikke medregnet) i 1627 have udgjort ca. $456 \div 120$, dvs. ca. 335. 1633, det eneste aar, hvor adelens tjenere specificeres (s. 186), anføres imidlertid kun 230 (3 øde). Herefter skulde næsten hele den nedgang, som fandt sted mellem 1627 og 1633, dvs. ca. 110, falde paa adelens kappe. *Alle* de forsvundne helgaarde kan ikke være inddraget under adelig ugedagspligt i det nævnte tidsrum, da, som før anført, det samlede tal af skattepligtige hele gaarde i de nærmest følgende aar undertiden forskydes lidt opad. Men for det store flertals vedkommende er, selv om der for adelsgodsets vedkommende skulde være tale om noget flere ødegaarde end for krongodsets, næppe nogen anden forklaring mulig.

Herremændene maa i udstrakt grad have benyttet den ligningsret, som tilstodes dem i 1628, til at øge tallet paa deres skattefri bønder.

Det er kun for de hele fæstegaardes vedkommende, at F. formoder overgang til ugedagstjeneste under adelen som hoved-

aarsag til nedgangen i de skatteydende bønders tal (s. 80). Ogsaa for halve fæstegaarde, indbefattende inderster og bolsmænd, maa dog den meget stærke og for hovedpartens vedkommende varige nedgang i skattemandtallene fra 1626 til 1633 (fra 378 til 243, et tal, som ligger ikke langt fra gennemsnittet for de følgende aar til 1656) aldeles overvejende falde inden for adelsgodset, da der ikke er spor af, at kronen i større omfang har givet disse kategorier paa sit gods varig skattefritagelse.¹⁾ Den største nedgang falder mellem maj 1626 og juli 1627, nemlig fra 378 til 287. De økonomiske forhold i landet synes paa dette tidspunkt ikke at have været alt for daarlige (jvf. ovenfor s. 770). En rolle kan det derimod have spillet, at karleholdet 1625—27 gik saa katastrofalt ned (ovenfor s. 770), saaledes at der blev stærkere brug for andre klas-sers arbejdskraft i landbruget. Men endnu et forhold bør i denne forbindelse anføres. ^{28/9} 1626 udstedtes under kongens fraværelse i Tyskland i prins Christians navn et skattebrev, hvori der — hvad der var noget nyt — bestemtes, at hvor flere bønder boede paa én gaard og drev avl, skulde hovedmanden »skrives for helt og de andre for inderster«, og at stærkt forarmede husmænd ikke skulde give mere, end de formaaede, bestemmelser, som gentoges i det af Christian IV. fra Stade ^{23/5} 1627 udstedte skattebrev, med den tilføjelse, at de mest forarmede husmænd mod tingsvidner kunde helt forskaanes for skatten (Secher IV, 350f., 366f.). Der synes her at have foreligget et lovgrundlag, som de adelige husbønder kunde udnytte i deres eget og deres bønders favor. Vi ser da ogsaa i mandtallet for den dec. 1626 leverede skat 16 inderster fritagne for skat som forarmede, i det for den maj 1627 leverede 51, i det for den juli—sept. 1627 leverede 89 (s. 183—84). Bestemmelserne om indersterne gentoges i de følgende skattebreve til og med det af ^{27/6} 1632 (Secher IV, 576), hvad der gav herremændene mulighed for baade at fastholde og udvide tilstaaede skattefritagelser i den femaarsperiode, da de paa egen haand lignede skatten.

J. A. Fridericia har i sin berømte afhandling fra 1890 om Danmarks landboforhold i 17. aarh. paavist den stærke forøgelse af de adelige ugedagstjeneres tal i aarhundredets 1. halvdel (Hist. Tidsskr. 6. r. II, 532 ff., 567 ff.). Han finder som almindelig regel: jo flere adelige fæstebønder, des større tilbagegang i antallet af

¹⁾ En del forarmede inderster fojedes 1627 til gruppen ugedagsinderster (med halv skat), som derved ogedes fra 20 (gennemsnitstal 1623—26) til 39; 1630 var tallet af ugedagsinderster sunket til 7, men steg senere til 14—15. 1635 sank tallet af kronens helgaardsugedagstjenere fra 23—26 i tiden 1602—34 varigt til 15 (s. 45).

de til kronen skattepligtige (sst. 541). Dette gælder netop Stiernholm len. Fridericia forbigik i sin undersøgelse, naar undtages de jordegne bonders forhold, de nørrejyske len, fordi han her ofte fandt »en saadan til forskellige Tider uensartet Sammenblanding af Kategorierne (særlig af de halve Gaarde, Inderster, Bol og Huse), at det ikke er raadeligt at drage Slutninger for Jyllands Vedkommende. . . » (sst. 533 f.). Trods manglerne i det af dr. F. tilrettelagte og bearbejdede materiale (mangler, som han ikke lægger skjul paa, men som stedvis kunde være i nogen grad afhjulpne) synes dette materiale dog bestemt at pege i retning af, at indenfor Stiernholm len har frem for alt aarene 1626—33 været skæbnsvangre m. h. t. varig nedgang i de skatteydende fæstebonders, opgang i de adelige ugedagstjeneres tal, og at dette — ved siden af krigens ødelæggelser — havde sammenhæng med de politiske forhold, som var skabt af Kejserkrigen, kongens fraværelse og hans synkende myndighed. Dr. F. burde have haft blik for de her fremdragne forhold. Skulde de her opstillede formodninger vise sig at holde stik ogsaa for andre lens vedkommende, vil der være føjet et betydningsfuldt træk til det af Fridericia tegnede billede af de danske landboforhold i Christian IV.s tid.

Halvandet aar efter sin hjemkomst fra det store krigseventyr i Tyskland udtrykte majestæten selv ønsket om, at »der var ikke saa mange ugedagsbønder fri« (Replica til rigens raad $19/3$ 1629, Egenh. Breve II, 191). Han havde aabenbart aarsag hertil, og det var næppe heller uden grund, at forordningen af $23/1$ 1635, som bl. a. fornyede tilladelsen for herremanden til selv at taxere sine bønder, tilføjede: »Og skal husbonden ikke maatte ved sin seddel enten paa fattigdom, ringe brug eller andet nogen fra forrige gamle skattelæg befri, men formener nogen sine at forures, da befri sig dennem ved lov og dom, som vore lensmænd er kaldet imod« (Secher IV, 625). Med ordene »eller andet« tænkes der, som Fridericia fremhæver, uden tvivl paa ugedagsforholdet, »men Ordet nævnes ikke; det er, som om man ikke har villet gaa lige løs paa Sagen« (Hist. Tidsskr., anf. bd., 574). —

Knap saa spændende, skønt der ogsaa her fremdrages træk af interesse, er, hvad dr. F. giver i kapitlerne om lensmandens virksomhed, lenets indtægt, udgift og overskud og rentekammerets revisionsarbejde (kapp. XII—XIV). Lensmandens udbytte af ladegaardsavlen er F. tilbøjelig til at anse for »yderst beskedent« (s. 97). Han indrømmer dog, at kildegrundlaget for en vurdering er spinkelt og usikkert, og naar han anfører, hvad der kan tale for, at det af fogeden Thomas Knudsen udarbejdede overslag fra 1645 fremstiller avlsmulighederne ugunstigere end de faktiske for-

hold (der var da tale om, at lenet skulde sættes paa afgift), er det til sammenligning fremførte bondeskøn fra 1624 næppe heller helt uvildigt (s. 95—97).

Aarsgennemsnittet af kronens udbytte af lenet — naar udgifter til »rigsformaal« i lenet af den ovenfor nævnte art (s. 763) medregnes — beregner dr. F. 1603—61 for de 44 aar, hvorfra regnskaber haves, til 1332 td. byg. Genantens gennemsnit var 1359 td., gennemsnittet af lensmandens 10⁰/₀ af det uvisse 94 td. F. har ikke forsøgt at sammenligne forholdet mellem kronens og lensmandens udbytte af Stiernholm len med det tilsvarende forhold i andre len, og en saadan sammenligning kan jo ogsaa først bygge paa fast grund, naar det store flertal af de bevarede lensregnskaber er bearbejdet. Som bekendt har Fridericia paa grundlag af opgørelser fra 1642 og ca. 1650 beregnet lensmændenes udbytte af 58 danske og 29 norske len til over 100.000 rdl. aarligt, kronens samtidige nettoudbytte til ca. 260.000 rdl. (Adelsvældens sidste Dage, 61; Danske Saml. VI, 340f.). Sættes lensmandens udgift til rostjenesteheste, som F. ikke tager noget hensyn til, med Fridericia til $\frac{1}{3}$ af nettoudbyttet af de visse indtægter, formindskes Stiernholmlensmandens samlede nettoudbytte af visse og uvisse indtægter til ca. 1000 td. byg p.a. Selv om man ikke fra kronens gennemsnitsudbytte drager udgifterne til »rigsformaal«, afholdt i lenet — for Horsens hospitals og »militærvæsenet«s vedkommende 1637—57 690 td. byg i aarsgennemsnit — skulde Stiernholmlensmandens nettoindtægt i forhold til kronens efter denne opstilling have ligget væsentligt over gennemsnittet for de fleste danske og norske len i tiden 1642—50. Men der er for mange ubekendte med i dette regnestykke.

Det var imidlertid, som dr. F. viser, i høj grad til fordel for kronen, at Stiernholm — i lighed med en række andre len — 1646 blev afgiftslen i stedet for regnskabslen (s. 131, 138f., jvf. 103f.). Af gode grunde var rigsraad og adel mod den ny ordning, som da ogsaa ophævedes efter Christian IV.s død. At Frederik III. i sine første aar stod svagt i forhold til herrestanden, viste sig ogsaa ved, at hans forsøg paa 1651 at lade lensmanden bære en del af indtægtsnedgangen paa øde gaarde, strandede for baade Stiernholms og andre lens vedkommende (s. 58f.). Rentekammerets revision maatte her som i andre tilfælde bøje sig for lensmandens modstand. Selv om det efterhaanden lykkedes revisionen at vænne lensmændene til større omhu m. h. t. bilag for udgifter og fritagelser, og selv om kancelliets indgreb i lokalforvaltningen, især ved paabud fra revisionen, gradvis bliver noget mere omfattende,

navnlig i 1650erne, vedblev lensmanden paa en række omraader at besidde stor frihed.

Naar F. søger en af grundene til centraladministrationens svaghed over for lensmændene i, at kongen i tilfælde af konflikter mellem disse og rentekammeret viste tendens til at støtte de første (s. 157), saa synes de eksempler, som anføres herpaa (s. 147, 153), nærmest at være udtryk for, at de paagældende sager var blevet saa gamle, at en opgivelse af de stillede krav om bevisligheder for berettigelsen af foretagne landgildenedsættelser fandtes nødvendig. Det er heller ikke let at se, hvorfor kongen skulde have indtaget en holdning som den af F. formodede. Centralmagtens svaghed over for den lokale forvaltnings ledere skyldtes hverken Christian IV.s eller hans søns manglende vilje til at udvide kongemagtens myndighed og øge de kongelige indtægter, men deres svigtende evne til at gennemføre indgribende reformer i det hævdvundne system, som gav adelen ledelsen i baade lensforvaltningen, kancelli og rentekammer og aflønnede de højere centralebedsmænd med len, hvad der ikke fremmede deres tilbøjelighed til at gribe alt for kraftigt ind til skade for lensmændenes selvstændighed og indtægtsmuligheder.

Inden for de grænser, som de fælles standsinteresser afstak, synes imidlertid dr. F. at have ret i sin dom: at de skiftende Stiernholmlemænd og revisionen i København i det behandlede tidsrum stræbte at varetage deres pligter i det store og hele hæderligt.

Denne recension er allerede blevet lang nok, og læserne af Hist. Tidsskr. skal derfor forskaanes for endnu forskellige kritiske bemærkninger, som anm. har at anføre mod enkeltheder i dr. F.s bog. Tilbage staar blot at minde om, at intet menneskeværk er fejlfrit, og med kraft at betone, at det er et meget værdifuldt og meget betydningsfuldt bidrag, som dr. F. her har ydet til belysning af Danmarks stats- og samfundsforhold i de sidste par menneskealdre, før vort land og folk gled ind under enevældens kongelige formynderskab, samtidig med at vor gamle herrestand, hvad de vigtigste embeder angaar, mere og mere sattes fra bestillingen, især til fordel for fremmede indvandrere.

C. O. Boggild-Andersen.